

A L. COELII LACTAN

TII FIRMIANI DE IRA DEI, AD DO
NATVM LIBER VNVS.

Quæ causa suscepti operis, & de ordine dicendorum. Cap. I

Nimaduerti sæpe Donate, plurimos existimare (quod etiam nonnulli philosophorum putauerunt) non irasci deum: quoniam uel benefica sit tantummodo natura diuina: nec cuiquam nocere, præstantissimæ atq; optimæ congruat potestati: Vel certe nil curet omnino, ut neque ex beneficentia eius quicquam boni perueniat ad nos, neq; ex maleficientia quicquam mali. Quorum error, quia maximus est, & ad euertendum uitæ humanæ statum spectat, coarguendus est à nobis, ne ipse fallaris, impulsus autoritate hominum, qui se putant esse sapientes. Nec tamen nos tam arrogantes sumus, ut cõprehensam nostro ingenio ueritatem gloriemur: sed doctrinã dei sequimur, qui scire solus potest, & reuelare secreta. Cuius doctrinæ philosophi expertes, existimauerunt naturam rerum omnium coniectura posse deprehendi. Quod nequam fieri potest: quia mens hominis tenebroso corporis domicilio circumseptã, longe à ueri perspectione summotã est. Et hoc differt ab humanitate diuinitas, qd humanitatis est ignoratio, diuinitatis sciẽtia. Vnde nobis aliquo lumine opus est, ad depellẽdas tenebras, quibus offusa est hominis cogitatio: quoniã in carne mortali agentes, nostris sensibus diuinare non possumus. Lumen autem mentis humanæ deus est: quem qui cognouerit, & in pectus admiserit, illuminato corde mysterium ueritatis agnoscat. Remoto autem deo, cœlestiq; doctrina, omnia erroribus plena sunt. Recte q; Socrates, quum esset omnium philosophorũ doctissimus, tamen ut ceterorum argueret inscitiam, qui se aliquid tenere arbitrabantur, ait se nihil scire, nisi unum, quod nihil sciret. Intellexit enim doctrinã illam nihil habere in se certi, nihil ueri: nec (ut putabant quidam) dissimulauit ipsam doctrinam: ut alios refelleret: sed uidit ex parte aliqua ueritatẽ. Testatus est etiam in iudicio (sicut traditur à Platone) quod nulla esset humana sapientia. Adeo doctrinã, qua tum philosophi gloriabantur, contempsit, derisit, abiicit: ut id ipsum pro summa doctrina profiteretur, quod nihil scire didicisset. Si ergo nulla est sapientia humana, ut Socrates docuit, ut Plato tradidit, apparet esse diuinam, nec ulli alij quàm deo ueritatis notitiam subiacere. Deus igitur noscendus est, in quo sola ueritas est. Ille mundi parens, & cõditor rerum, qui oculis non uidetur, mente uix cernitur. Cuius religio multis modis impugnari solet ab ijs, qui neq; ueram sapientiam tenere poterunt, neq; magni & cœlestis arcani comprehendere rationem.

Socrates philosophorum doctissimus.

De gradibus, per quos ad ueritatem ascenditur: Et qui de ipsis gradibus deiciantur. Cap. II

Am quum sint gradus multi, per quos ad domiciliũ ueritatis ascenditur, nõ est facile cui libet euehi ad summũ. Caligantibus enim ueritatis fulgore luminibus, qui stabilem gressum tenere nõ possunt, reuoluuntur in planũ. Primus autem gradus est, intelligere falsas religiones, & abijcere impios cultus deorũ humana manu fabricatos. Secũdus uero, perspicere animo, qd unus sit deus summus, cuius potestas ac prouidẽtia effecerit a principio mundũ, & gubernet in posterũ. Tertius, cognoscere ministrũ eius ac nunciũ, quẽ

C legauit in terram: quo docente, liberati ab errore, quo implicati tenebamur, formamque ad ueri dei cultum, iustitiam disceremus. Ex quibus omnibus gradibus (ut dixi) pronus est lapsus, & facilis ad ruinam, nisi pedes incōcussa stabilitate figantur. De primo gradu eos excuti uidemus, qui quum falsa intelligant, tamen uerū non inueniunt: cōtemptisque terrenis fragilibusque simulacris, non ad colendū se deum conferunt, quem ignorant: sed mundi elementa mirantes, cœlum, terram, mare, solem, lunam, cœteraque astra uenerantur. Sed imperitiam horum iam coarguimus in secundo diuinarum institutionum libro. De secūdo uero gradu eos dicimus eadere, qui quum sentiūt unum esse summū deum, ijdem tamen à philosophis irretiti, & falsis argumentationibus capti, aliter de unica illa maiestate sentiunt, quam ueritas habet: qui aut figuram negant habere ullam deum, aut ullo affectu commoueri putant: quia sit omnis affectus imbecillitatis, quæ in deo nulla est. De tertio uero ij præcipitantur, qui quum sciant legatum dei, eundemque diuini & immortalis templi conditorem, tamen aut non accipiunt eum, aut aliter accipiunt, quam fides poscit: quos ex parte iam refutauius in quarto supradicti operis libro, & refutabimus postea diligentius, quū respondere ad omnes sectas cœperimus, quæ ueritatem, dum disputant, perdidērūt. Nunc uero contra eos differemus, qui de secundo gradu lapsi, praua de summo deo sentiunt. Aiunt enim quidam, nec gratificari eum cuiquam, nec irasci: sed securum & quietū immortalitatis suæ bonis perfrui. Alij uero iram tollunt, gratiam relinquūt deo. Naturā enim summa uirtute præstantem, ut non maleficam, sic beneficam esse debere: Ita omnes philosophi de ira consentiunt, de gratia discrepant. Sed ut ad propositam materiam per ordinē descendat oratio, huiusmodi facienda nobis & exequenda partitio est: Quum diuersa & repugnantia sint, ira & gratia aut ira tribuenda est deo, & gratia detrahenda, aut utrunque pariter detrahendum: aut ira demenda est, & gratia tribuenda, aut neutrum tribuendū. Aliud amplius præter hæc nihil potest capere natura, ut necesse sit, in uno istorum aliquo, uerum quod quæritur inueniri. Consideremus singula, ut nos ad latebras ueritatis, & ratio & ordo deducat.

Quod nullus asseruit deum irasci, & gratia non moueri. Cap. III

Rimum illud nemo de deo dixit unquam, irasci eum tantūmodo, & gratia non moueri. Est enim disconueniens deo, ut eiusmodi potestate sit præditus, qua noceat & obsit: prodesse uero ac benefacere nequeat. Quæ igitur ratio, quæ spes salutis hominibus proposita est, si maiorum tantummodo autor est deus? Quod si sit, iam maiestas illa uenerabilis, non ad iudicis potestatem, cui licet seruare ac liberare, sed ad tortoris & carnificis officium deducetur. Quum autem uideamus, non modò mala esse in rebus humanis, sed etiam bona: utique si deus non est, autorem esse alterum necesse est, qui contra deo faciat, & det nobis bona. Si est, quo nomine appellandus est? Aut cur nobis qui male faciat, notior est, quam ille qui bene? Si autem nihil potest esse præter deum, absurdū est & uanum, diuinam putare potestatem, qua nihil est maius, nihil melius, nocere posse, prodesse non posse. Et ideo nemo extitit, qui auderet id dicere: quia nec rationem habet, nec ullo modo potest credi. Quod quia conuenit, transeamus, & ueritatem alibi requiramus.

Contra Epicurū disputat, qui negat deum irasci, gratificari, & omnia prouidere. Cap. IIII

Quod sequitur, de schola Epicuri est: sicut iram in deo non esse, ita nec gratiam quidē. Nam quum putaret Epicurus, alienū esse à deo malum facere atque nocere, quod ex affectu iracundiæ plerumque nascitur, ademit ei etiam beneficentiā: quoniā uidebat consequens esse, ut si habeat iram

A iram deus, habeat & gratiā. Itaq; ne illi uitiū cōcederet, etiam uirtutis fecit exper-
tem. Ex hoc, inquit, beatus & incorruptus est, quia nihil curat, neq; habet ipse ne-
gociū, neq; alteri exhibet. Deus igitur nō est, si nec mouetur, quod est propriū
uiuentis: nec facit aliquid impossibile homini, quod est propriū dei: si omnino nul-
lam habet uoluntatem, nullum actum, nullam deniq; administrationem, quæ deo
digna sit. Et quæ maior, & quæ dignior administratio deo assignari potest, quàm
mundi gubernatio, quàm cura uiuentium, maximeq; generis humani, cui omnia
terrena subiecta sunt? Quæ igitur in deo potest esse beatitudo, si semper quietus
& immobilis torpet: si precantibus surdus, si colentibus cæcus? Quid tam dignū,
tam proprium deo, q̄ prouidentia? Sed si nihil curat, nihil prouidet, amisit omnem
diuinitatem. Qui ergo totam uim, totam deo substantiam tollit, quid aliud dicit ni-
si deum omnino non esse? Deniq; M. Tullius à Possidonio dictum refert, id Epi-
curum sensisse, nullos deos esse: sed ea, quæ de dijs locutus sit, depellēdæ inuidiæ
causa dixisse: Itaq; uerbis illum deos relinquere, re autem ipsa tollere: quibus nul-
lum motum, nullum tribuit officium. Quod si ita est, quid eo fallacius? quod à sa-
piente & graui uiro debet esse alienū. Hic uero si aliud sensit, & aliud locutus est,
quid aliud appellādus est, quàm deceptor, bilinguis, malus, & propterea stultus?
Sed non erat tam uersutus Epicurus, ut fallendi studio ista loqueretur, quum hæc
scriptis ad æternam memoriam consignaret: sed ignorātia ueritatis errauit. Indu-
ctus enim à principio uerisimilitudine unius falsæ sententiæ, necessariò in ea, quæ
sequebantur, incurrit. Prima enim sententia fuit, iram deo non conuenire. Quod
quum illi uerum & inexpugnabile uideretur, non poterat consequentia refecare:
quia uno affectu amputato, etiam cæteros affectus adimere deo necessitas ipsa co-
gebat. Ita qui non irascitur, utiq; nec gratia mouetur, quod est iræ contrarium: iam
B si non ira in eo nec gratia est, utique nec metus, nec lætitia, nec mœror, nec miser-
cordia. Vna est enim ratio cunctis affectibus, una commotio, quæ in deum cade-
re non potest. Quod si nullus affectus in deo est, quia quicquid afficitur, imbecil-
lum est: ergo nec cura ullius rei, nec prouidentia est in eo. Hucusque peruenit sa-
pientis hominis disputatio: cætera, quæ sequuntur, obtinuit: scilicet, quia nec cura
sit in eo, nec prouidentia, ergo nec cogitationem aliquam, nec sensum in eo esse ul-
lum, quo efficitur, ut nō sit omnino. Itaq; quum gradatim descendisset, in extremo
gradu constitit: quia iam præcipitium uidebat. Sed quid prodest reticuisse, ac pe-
riculum dissimulasse? Necessitas illum uel inuitū cadere coëgit. Dixit enim quod
noluit: quia argumentum sic ordinauit, ut ad illud, quod euitabat, necessariò deue-
niret. Vides igitur quò perueniatur ira sublata, & deo adempta. Deniq; aut nullus
id credit, aut admodum pauci, & quidem scelerati ac mali, qui sperāt peccatis suis
impunitatem. Quod si & hoc falsum inuenitur, nec iram in deo esse, nec gratiam:
ueniamus ad illud quod tertio loco positum est.

Contra Stoicos dicentes in deo esse gratiam, sed non iram. Cap. V

Iustificamur Stoici, & alij nonnulli, aliquanto melius de diuinitate sen-
sisse, qui aiunt, gratiam in deo esse, iram non esse. Favorabilis ac popu-
laris oratio, nō cadere in deum hanc animi pusillitatem, ut ab ullo se læ-
sum putet, qui lædi non potest: ut quieta illa & sancta maiestas concite-
tur, perturbetur, insaniat, quod est terrenæ fragilitatis: Iram enim commotionem
mentis esse ac perturbationem, quæ sit à deo aliena. Quod si hominem quoq; qui
modò sit sapiens, & grauis, ira nō deceat (siquidem quum in animum cuiusquam
incidit, uelut sæua tempestas, tantos excitet fluctus, ut statum mentis immutet, ar-
descant oculi, os tremat, lingua titubet, dentes cōcrepent, alternis uultū maculet,

*Deū gratia mo-
ueri, nō autem
ira.*

C nunc suffusus rubor, nunc pallor albescens) quanto magis deum non deceat tam foeda mutatio? Et si homo, qui habet imperium ac potestatem, late noceat per iram, sanguinem fundat, urbes subuertat, populos deleat, prouincias ad solitudinem redigat: quanto magis deum, qui habet totius generis humani, & ipsius mundi potestatem, perditurum fuisse uniuersa credibile sit, si irasceretur? Abesse igitur ab eo tam magnū, tam perniciosum malum oportere. Et si absit ab eo ira & concitatio, quia & deformis & noxia est, nec cuiquam male facit: nihil aliud superest, nisi ut sit lenis, tranquillus, propitius, beneficus, conseruator. Ita enim demum & communis omnium pater, & optimus, & uere maximus dici poterit, quod expetit diuina coelestisque natura. Nam si inter homines laudabile uidetur, prodesse potius, quam nocere; uiuificare, quam occidere: saluare, quam perdere (nec immerito innocentia inter uirtutes numeratur) & qui hæc fecerit, diligitur, præfertur, honoratur, benedictis omnibus, uotisque celebratur: denique ob merita & beneficia deo simillimus iudicatur: quanto magis ipsum deum par est, diuinis perfectisque uirtutibus præcellentem, atque ab omni terrena labe summotum, diuinis & coelestibus beneficijs omne genus hominum promereri? Speciose ista populariterque dicuntur, & multos illiciunt ad credendum. Sed qui hæc sentiunt, ad ueritatem quidem propius accedunt: sed in parte labuntur, naturam rei parum considerantes. Nam si deus non irascitur impijs & iniustis, nec pios utique iustosque diligit. Ergo constantior est error illorum, qui & iram simul & gratiam tollunt: in rebus enim diuersis, aut in utraque partem moueri necesse est, aut in neutram. Itaque qui bonos diligit, & malos odit: & qui malos non odit, nec bonos diligit: quia & diligere bonos, ex odio malorum uenit: & malos odisse, ex bonorum charitate descendit. Nemo est qui amet uitam sine odio mortis: nec appetat lucem, nisi qui tenebras fugit. Adeo natura ista conexa sunt, ut alterum sine altero fieri nequeat. Si quis dominus habens in familia seruos, bonum ac malum: non utique aut ambos odit, aut ambos beneficijs & honore prosequitur: quod si faciet, & iniquus & stultus est: Sed bonum & alloquitur amice, & ornat, & domui ac familiae, suisque omnibus rebus præficit: malum uero maledictis, uerbis, nuditate, fame, siti, copedibus punit: ut & hic exemplo cæteris sit ad non peccandum, & ille ad promerendum: ut alios metus coercet, alios honor prouocet. Qui ergo diligit, & odit: & qui odit, & diligit: sunt enim qui diligere debeant, sunt qui odio haberi. Et sicut is qui diligit, confert bona in eos quos diligit: ita qui odit, irrogat mala ijs quos odio habet. Quod argumentum, quia uerum est, dissolui nullo pacto potest. Vana ergo & falsa est sententia eorum, qui alterum deo tribuunt, alterum detrahunt, non minus quam illorum qui utrumque detrahunt. Sed illi (ut ostendimus) ex parte non errant, sed id, quod melius est ex duobus, retinent. Ii uero, quos ratio & ueritas argumenti huius inducit, falsa omnino sententia suscepta in maximum errorem cadunt. Non enim sic oportebat eos argumentari: quia deus non irascitur, ergo nec gratia commouetur. Sed ita: quia deus gratia mouetur, ergo & irascitur. Si enim certum & indubitatum fuisset non irasci deum, tunc ad illud alterum ueniri esset necesse. Quum autem magis sit ambiguū de ira, penè manifestum de gratia, absurdum est, ex incerto certum uelle subuertere, quum sit promptius de certis incerta firmare.

Quod deus irascitur. Cap. VI

M A e sunt de deo philosophorum sententia. Aliud præterea nihil quisquam dixit. Quod si hæc, quæ dicta sunt, falsa esse deprehēdimus, unum illud extremum superest, in quo solo possit ueritas inueniri: quod a philosophis nec susceptum est unquam, nec aliquando defensum: confitens esse, ut irascatur deus, quoniam gratia commouetur. Hæc tuenda nobis, & afferenda

Ira & gratia
natura sunt con-
nexa.

A *asserenda sententia est: In eo enim summa omnis, & cardo religionis pietatisque uersatur. Nam neque honos ullus deberi potest deo, si nihil praestat colenti: nec ullus metus, si non irascitur non colenti.*

Quod philosophi errant: Et quod homines ab alijs animantibus maxime differunt religione, quae hominis est propria. Cap. VII

QUUM saepe philosophi per ignorantiam ueritatis à ratione descuerint, atque in errores inciderint inextricabiles: id enim solet his euenire, quod uiatori uiam nescienti, & non fatenti se ignorare, ut uagetur, dum percontari obuios erubescit: Illud tamen nullus philosophus asseruit unquam, nihil inter hominem & pecudem interesse: nec omnino quisquam, modò qui sapiens uideri uellet, rationale animal cum mutis & irrationabilibus coaeruarit: quod faciunt quidam imperiti, atque ipsis pecudibus similes, qui quum uentri ac uoluptati se uelint tradere, aiunt eadem ratione se natos, quia uniuersa quae spirant quod dici ab homine nefas est. Quis enim tam indoctus, ut nesciat? quis tam imprudens, ut non sentiat inesse aliquid in homine diuini? Nondum uenio ad uirtutes animi & ingenij, quibus homini cum deo manifesta cognatio est. Nonne ipsius corporis status, & oris figura declarat, non esse nos cum mutis pecudibus aequales? Illarum natura in humum pabulumque prostrata est: nec habet quicquam commune cum caelo, quod non intuetur. Homo autem recto statu, ore sublimi, ad contemplationem mundi excitatus, confert cum deo uultu, & ratione ratio cognoscit. Propterea nullum est animal (ut ait Cicero) praeter hominem, quod habeat aliquam notitiam dei. Solus enim sapientia instructus est, ut religionem solus intelligat: & haec est hominis atque mutorum uel praecipua, uel sola distantia. Nam caetera, quae uidentur hominis esse propria, etsi non sint talia in mutis, tamen similia uideri possunt. Proprius homini sermo est, tamen & in illis quaedam similitudo sermonis. Nam & dignoscunt inuicem se uocibus: & cum irascuntur, edunt sonum iurgio similem: & quum se ex interuallo uident, gratulandi officium uoce declarant. Nobis quidem uoces eorum uidentur inconditae, sicut illis fortasse nostrae: sed ipsis, qui se intelligunt, uerba sunt: denique in omni affectu certas uocis notas exprimunt, quibus habitum mentis ostendant. Risus quoque est homini proprius, & tamen uidemus in alijs animalibus quaedam signa laetitiae, quum ad lusum gestiunt, aures demulcent, rictum contrahunt, frontem serenant, oculos in lasciuiam resoluunt. Quid tam proprium homini, quam ratio & prouidentia futuri? Atqui sunt animalia, quae latibulis suis diuersos & plures exitus pandant, ut si quod periculum inciderit, fuga pateat obsessis: quod non facerent, nisi inesset illis intelligentia & cogitatio. Alia prouident in futurum: ut

*Animalibus
inest intelligen-
gentia.*

Ingentem formicae farris aceruum

Comportant, hyemis memores, tectoque reponunt.

Ut apes:

Quae patrium solum, & certos nouere penates,

Venturaeque hyemis memores, aestate laborem

Experiuntur, & in medium quae sita reponunt.

Longum est, si exequi uelim, quae à singulis generibus animalium fieri soleant humanae solertiae similima. Quod si horum omnium, quae ascribi homini solent, in mutis quoque deprehenditur similitudo, apparet solam esse religionem, cuius in mutis nec uestigium aliquod, nec ulla suspicio inueniri potest. Religionis enim est propria iustitia, quam nullum aliud animal attingit. Homo enim solus imperat, caetera sibi conciliata sunt. Iustitiae autem dei cultus ascribitur: quem qui non suscipit, hic à natura hominis alienus, uitam pecudum sub humana specie uiuit. Quum uero à caeteris animalibus hoc penè solo differamus, quod soli omnium diuinam uim potes-

statemq; sentimus: in illis autem nullus sit intellectus dei: certe illud fieri nō potest, ut in hoc uel muta plus sapiant, uel humana natura desipiat: quum homini ob sapientiam, & cuncta quæ spirant, & omnis rerum natura subiecta sit. Quare si ratio, si uis hominis hoc præcellit & superat cæteras animantes, quod solus notitiam dei capit, apparet religionem nullo modo posse dissolui.

Contra Epicurum, religionem subuertentem: & quod religio sit habenda. Cap. VIII

Dissoluitur autem religio, si credamus Epicuro illa dicenti:

Omnis enim per se diuū natura necesse est
Immortalī æuo summa cum pace fruatur,
Semota à nostris oculis, seiunctaq; longe.

Iam priuata dolore omni, priuata periculis,
Ipsa suis pollens opibus, nil indiga nostri,
Nec bene pro meritis capitur, nec tangitur ira.

Quæ quum dicit, utrum aliquē cultū deo putat esse tribuendū, an euertit omnem religionem? Si enim deus nihil cuiquam boni tribuit, si colentis obsequio nullam gratiam refert: quid tam uanum, tam stultum, quàm templa ædificare, sacrificia facere, dona conferre, rem familiarem minuere, ut nihil assequamur? At enim naturam excellentem honorari oportet. Quis honos deberi potest nihil curanti & ingrato? An aliqua ratione obstricti esse possumus ei, qui nihil habeat commune nobiscum? Deus (inquit Cicero) si talis est, ut nulla gratia, nulla hominum charitate teneatur, ualeat. Quid enim dicam, propitius sit? esse enim propitius potest nemini. Quid contemptius dici potuit in deum? Valeat, inquit, id est abeat & recedat, quādo prodesse nulli potest. Quod si negocium deus nec habet, nec exhibet, cur ergo non delinquamus, quoties hominum cōscientiam fallere licebit, ac leges publicas circumscribere? Vbi cunq; nobis latendi occasio arriserit, cōsulamus rei, aut feramus aliena, uel sine cruore, uel etiā cum sanguine, si præter leges nihil est amplius, quod uerendū sit. Hæc dum sentit Epicurus, religionem funditus delet: qua sublata, confusio ac perturbatio uitæ sequitur. Quod si religio tolli nō potest, ut & sapientiam, qua distamus à belluis, & iustitiam retineamus, qua cōmunis uita sit tutior: quomodo religio ipsa sine metu teneri, aut custodiri potest? Quod enim nō metuitur, contemnitur: quod cōtemnitur, utiq; non colitur. Ita fit ut religio, & maiestas, & honor, metu cōstent: metus autem nō est, ubi nullus irascitur. Siue igitur gratiam deo, siue iram, siue utrunq; detraxeris, religionē tolli necesse est: sine qua uita hominum stultitia, scelere, immanitate completur. Multum enim refrenat homines conscientia, si credamus nos in conspectu dei uiuere: si non tantum quæ gerimus, uideri desuper, sed etiā quæ cogitamus, aut loquimur, audiri à deo putamus. At enim prodest id credere (ut quidam putant) non ueritatis gratia, sed utilitatis: quoniam leges conscientiam punire non possunt, nisi aliquis desuper terror impendat ad cohibenda peccata. Falsa est igitur omnis religio, & diuinitas nulla est: sed à uiris prudentibus uniuersa confecta sunt, quo rectius innocentiusq; uiuatur. Magna hæc, & à materia quam proposuimus, aliena quæstio est. Sed quia necessariò incidit, debet quamuis breuiter attingi.

Varias opiniones de mundi opificio, & gubernatione enumerat. Cap. IX

Quum sententiæ philosophorū prioris temporis de prouidentia cōsensissent, nec ulla esset dubitatio, quin mundus à deo, ratione esset instructus, & ratione regeretur: primus omnium Protagoras extitit temporibus Socratis, qui sibi diceret nō liquere, utrum esset aliqua diuinitas, nec ne. Quæ disputatio eius adeo impia, & contra ueritatem & religionē iudicata est,

Religionem sine metu consistere non posse.

A est, ut & ipsum Athenienses expulerint suis finibus, & libros eius in cōcione, quibus hæc continebantur, exusserint. De cuius sententiã nō est opus disputare, quia nihil certi pronunciauit. Post hæc Socrates, & auditor eius Plato, & qui de schola Platonis tanquam riuuli diuersas in partes profluxerunt, Stoici & Peripatetici in eadem fuere sententiã, qua priores. Postea uero Epicurus deum quidem esse dixit: quia necesse sit aliquid esse in mundo præstans, & eximium, & beatum, prouidentiam tamen nullã: Itaq; mundũ ipsum nec ratione ulla, nec arte, nec fabrica instructum: sed naturam rerum quibusdam minutis seminibus, & insecabilibus conglomeratam. Quo quid repugnantius dici possit nō uideo. Etenim si est deus, utiq; prouidens est, ut deus: nec aliter ei potest diuinitas attribui, nisi & præterita teneat, & præsentia sciat, & futura prospiciat. Quĩ igitur prouidentiam sustulit, etiã deum negauit esse. Quum autem deum esse professus est, & prouidentiam simul esse concessit: alterum enim sine altero nec esse prorsus, nec intelligi potest. Verum ijs postea temporibus, quibus iam philosophia defloruerat, extitit Athenis quidam Diagoras, qui nullum esse omnino deum diceret, ob eamq; sententiã nominatus est *atheos*. Item Cyrenæus Theodorus, ambo (quia nihil noui poterant reperire, omnibus iam dictis & inuentis) maluerunt contra ueritatẽ id negare, in quo priores uniuersi sine ambiguitate cōsenserant. Hi sunt qui tot seculis, tot ingenijs assertam atq; defensam prouidentiam calūniati sunt. Quid ergo, utrum ne istos minutos & inertes philosophos ratione, an uero autoritate præstantium uirorũ refellemus, an potius utroq;? Sed properandum est, ne longius à materia diuagetur oratio.

Diagoras
atheos.

Quod mundus dei prouidentia factus sit, & gubernetur. Cap. X

B Vi nolunt diuina prouidentia factum esse mūdum, aut principijs inter se temere coeuntibus dicunt esse concretũ, aut repente natura extitisse: Naturam uero (ut ait Straton) habere in se uim gignendi & uiuendi: sed eam nec sensum habere ullum, nec figurã: ut intelligamus omnia quasi sua sponte esse generata, nullo artifice, nec autore. Vtrunq; uanum & impossibile. Sed hoc euenit ignorantibus ueritatem, ut quiduis potius excogitent, quã id sentiant, quod ratio deposcit. Primum minuta illa semina, quorũ concursu fortuito totum conijisse mundũ loquuntur, ubi aut unde sint quaero. Quis illa uidit unquam? quis sensit? quis audiuit? An solus Leucippus oculos habuit? solus mentem? qui profecto solus omnium cæcus & excors fuit, qui ea loqueretur, quæ nec æger quisquã delirare, nec dormiens posset somniare? Quatuor elementis constare omnia philosophi ueteres disterebant. Ille noluit, ne alienis uestigijs uideretur insistere: sed ipsorum elementorũ alia uoluit esse primordia, quæ nec uideri possint, nec tangi, nec ulla corporis parte sentiri. Tam minuta sunt, inquit, ut nulla sit acies ferri tam subtilis, qua secari ac diuidi possint. Vnde illis nomẽ imposuit atomorum. Sed occurrebat ei, quod si una esset omnibus eademq; natura, nō possent res efficere diuersas, tanta uarietate, quantam uidemus inesse mundo. Dixit ergo leuia esse, & aspera, & rotunda, & angulata, & hamata. Quãto melius fuerat tacere, quã in usus tam miserabiles, tam inanes habere linguam: & quidẽ ue reor, ne nō minus delirare uideatur, qui hæc putet refellenda. Respondeamus tamen uelut aliquid dicenti. Si leuia sunt, & rotunda, utiq; nō possunt inuicem se apprehendere, ut aliquod corpus efficiãt: ut si quis milium uelit in unam coaugmentationem cōstringere, leuitudo ipsa granorum in massam coire non sinat. Aspera, inquit, & angulata sunt, & hamata, ut possint cohærere. Diuidua ergo & secabilia sunt: hamis enim necesse est & angulis eminere, ut possint amputari: Itaque quod amputari ac diuelli potest, & uideri poterit, & teneri. Hæc, inquit, per inane irra-

Leucippus ex
atomis mūdum
dixit esse cōcre-
tum.

C quietis motibus uolitant, & huc atque illuc feruntur: sicut pulueris minutias uide-
 mus in sole, quū per fenestrā radios ac lumen immiserit. Ex his arbores, & herbae,
 & fruges omnes oriūtur: ex his animalia, & aqua, & ignis, & uniuersa gignunt, &
 rursus in eadē resoluuntur. Ferri hoc potest quādiu de rebus paruis agitur: ex his
 etiam mundus ipse concretus est. Impleuit numerū perfectae insaniae, ut nihil ulte-
 rius adijci posset: sed inuenit tamen ille quid adderet. Quoniam omne (inquit) infi-
 nitum est, nec potest quicquam uacare: necesse est ergo innumerabiles esse mun-
 dos. Quae tanta uis fuerat atomorum, ut moles tam inestimabiles ex tam minutis
 cōglobarentur? Ac primū requiro, quae sit istorū seminum uel ratio, uel origo: si
 enim ex illis sunt omnia, ipsa igitur unde esse dicemus: quae natura tantā copiam
 ad efficiendos innumerabiles mundos subministravit? Sed concedamus, ut impu-
 ne de mundis delirauerit: de hoc loquamur, in quo sumus, & quem uidemus. Ait
 omnia ex indiuiduis corpusculis fieri: si hoc ita esset, nulla res unq̄ sui generis semi-
 ne indigeret: sine ouis alites nascerent, ac oua sine partu: item caetera uiuentia sine
 coitu: arbores, & quae gignunt è terra, propria semina nō haberent, quae nos quo-
 tidie tractamus & serimus. Cur ex frumēto seges nascitur, & rursus ex segete fru-
 mentū? Deniq; si atomorū coitio & cōglobatio efficeret omnia, & in aëre uniuersa
 cōcrescerent: siquidē per inane atomi uolūtāt, cur sine terra, sine radicibus, sine hu-
 more, sine semine, nō herbae, nō arbor, non fruges orti aut generari possunt? Vnde
 de apparet, nihil ex atomis fieri: quandoquidē unaquaq; res habet propriam cer-
 tamq; naturam, suum semen, suam legē ab exordio datam. Deniq; Lucretius quae-
 si oblitus atomorum, quos assererat, ut redargueret eos, qui dicunt ex nihilo fieri
 omnia, his argumentis usus est, quae contra ipsum ualere. Sic enim dixit:

D Nam si de nihilo fierent, ex omnibus rebus
 Omne genus nasci posset: nil semine egeret.
 Nil igitur fieri de nihilo posse † fatendum est:
 Semine quando opus est rebus, quo quaeq; creatae
 Aëris in teneras possint proferri auras.

Item postea:

†putandum

Quis hunc putat habuisse cerebrum, quum haec diceret, nec uideret sibi esse con-
 traria? Nihil enim per atomos fieri exinde apparet, quod semen cuiusq; rei certum
 est: nisi forte & ignis & aquae naturā ex atomis esse credemus. Quid, quod durissi-
 mi rigoris materiae, si ictu uehementiore collidantur, ignis excutitur? Num in fer-
 ro aut silice atomi latent? Quis inclusit? Aut cur sua sponte nō emicant? aut quo-
 modo semina ignis in materia frigidissima permanere potuerunt? Omitto silicem
 ac ferrum. Orbem uitreū plenū aquae si tenueris in sole, de lumine, quod ab aqua
 refulget, ignis accenditur, etiam in durissimo frigore. Num etiam in aqua ignem
 esse credendū est: atqui de sole ignis ne aestate quidem accendi potest. Si cerā inha-
 laueris, uel si uapor leuis aliquid attigerit, aut crustam marmoris, aut laminā, pau-
 latim per minutissimos rores aqua cōcrescit. Item de halitu terrae, aut maris nebula
 existit: quae aut dispersa humefacit quicquid texerit: aut collecta in arduos mon-
 tes in sublime uento raptā, stipat in nubē, atq; imbres maximos deiicit. Vbi ergo
 dicimus liquores natos esse? Num in uapore? num in halitū? num in uento? Atqui
 nihil potest cōsistere in eo, quod nec tangitur, nec uidetur. Quid ergo de animalia-
 bus loquar, in quorū corporibus nihil sine ratione, sine ordine, sine utilitate, sine
 specie figuratum uidemus? Adeo ut solertissima & diligentissima omniū partium
 mēbrorumq; descriptio casum ac fortunā repellat. Sed putemus, artus, & ossa, &
 neruos, & sanguinē de atomis posse cōcrescere. Quid sensus, cogitatio, memoria,
 mens, ingeniu, quibus seminibus coaugmētari possunt? minutissimis inquit. Sunt
 ergo

A ergo alia maiora: quomodo igitur infecabilia? Denique si ex inuisibilibus sunt quae uidentur, cur igitur nemo uidet? Sed siue inuisibilia, quae sunt in homine, consideret, siue tractabilia, quae ueniunt sub aspectum, ratione utraque consistere quis non uidet? Quomodo ergo sine ratione coeuntia possunt aliquid efficere rationales? Videmus enim nihil esse in omni mundo, quod non habeat in se maximam mirabilemque rationem. Quae quia supra hominis sensum & ingenium est, cui rectius quam diuinae prouidentiae tribuenda est: an si simulacrum hominis & statuam, ratio & ars fingit, ipsum hominem de frustis temere concurrentibus fieri putabimus? Et quid simile ueritatis in ficto, quum summum & excellens artificium nihil aliud, nisi umbram & extrema corporis lineamenta possit imitari? non potuit humana solertia dare operi suo aut motum aliquem, aut sensum? Omitto usum uidentium, audiendum, odorandum, ceterorumque membrorum uel apparentium, uel latentium mirabiles utilitates: quis artifex potuit, aut cor hominis, aut uocem, aut ipsam fabricare sapientiam? Quisquam ne igitur sanus existimat, quod homo ratione & consilio facere non possit, id concursu atomorum passim cohaerentium perfici potuisse? Vides, in quae deliramenta inciderint, dum nolunt effectum curamque rerum deo dare. Concedamus tamen his, ut ex atomis fiant quae terrena sunt, num etiam caelestia? Deos aiunt incorruptos, aeternos, beatos esse, solisque dant immunitatem, ne concursu atomorum concreti esse uideantur. Si enim deos quoque ex illis constituissemus, dissipabiles fierent, seminibus aliquando resolutis, atque in naturam suam reuertentibus. Ergo si est aliquid, quod atomi non effecerint, cur non cetera eodem modo intelligamus? Sed quaero, antequam mundum primordia ista generarent, cur sibi dii habitaculum non aedificauerunt? Videlicet nisi atomi coissent, caelumque fecissent, ad huc dii per medium inane penderent. Quo igitur consilio, qua ratione de confuso aceruo se atomi congregauerunt, ut ex alijs inferius terrae conglobarentur, caelum desuper tenderetur, tanta siderum uarietate distinctum, ut nihil unquam excogitari possit ornatius? Tanta ergo qui uideat & talia, potest existimare, nullo effecta esse consilio, nulla prouidentia, nulla ratione diuina: sed ex atomis subtilibus exiguis concreta esse tanta miracula? Nonne prodigio simile est, aut natum esse hominem, qui haec diceret: aut extitisse, qui crederet? ut Democritum, qui auditor eius fuit: uel Epicurum, in quem uanitas omnis de Leucippi fonte profluxit? At enim (sicut alij dicunt) natura mundus effectus est, quae sensu & figura caret. Hoc uero multo est absurdius. Si natura mundum fecit, consilio & ratione fecerit necesse est. Is enim facit aliquid, qui aut uoluntatem faciendi habet, aut scientiam. Si caret sensu ac figura, quomodo potest ab ea fieri, quod & sensum habeat & figuram? Nisi forte quis arbitretur, animalium fabricam tam subtiliter a non sentiente natura formari animarumque potuisse: aut istam caeli speciem tam prouidenter ad utilitates uiuentium temperatam, nescio quo casu sine conditore, sine artifice, subito extitisse. Si quid est (inquit Chrysippus) quod efficiat ea, quae homo, licet ratione sit praeditus, facere non possit, id profecto est maius, & fortius, & sapientius homine. Homo autem non potest facere caelestia: ergo illud quod haec efficiet, uel effecerit, superat hominem arte, consilio, prudentia, potestate. Quis igitur potest esse nisi deus? Natura uero, quam ueluti matrem esse rerum puant, si mentem non habet, nihil efficiet unquam, nihil molietur. Vbi enim non est cogitatio, nec motus est ullus, nec efficacia. Si autem consilio utitur ad incipiendum aliquid, ratione ad disponendum, arte ad efficiendum, uirtute ad consummandum, potestate ad regendum & continendum, cur natura potius quam deus nominetur? Aut si concursus atomorum, uel carens mente natura, ea quae uidemus, effecit, quaero cur

C facere cœlum potuerit, & urbem aut domum non potuerit? cur montes marmoris fecerit, columnas & simulacra nō fecerit? Atqui potuerant atomi etiam ad hæc efficienda concurrere: siquidem nullam positionem relinquunt, quam non experiantur. Nam de natura, quæ mentem non habeat, nō est mirandum, quod hæc facere oblita sit. Quid ergo est? Vtiq; deus, quum inchoaret hoc opus mundi, quod nihil potest esse nec dispositus ad ordinē, nec aptius ad utilitatem, nec ornatius ad pulchritudinem, nec maius ad molem, quæ fieri ab homine non poterāt, fecit ipse: in quibus etiam hominem ipsum, cui particulam de sua sapiētia dedit, & instruxit eum ratione, quantum fragilitas terrena capiebat, ut ipse sibi efficeret, quæ in usus suos essent necessaria. Si uero in huius mūdi (ut ita dixerim) republica, nulla prouidentia est quæ regat, nullus deus qui administrat, nec omnino sensus ullus in hac rerum natura pollet: unde igitur mens humana tam solers, tam intelligēs orta esse credit? Si enim corpus hominis ex humo factū est, unde homo nomen accipit: animus ergo qui sapit, rector est corporis, cui membra obsequuntur tanquam regi & imperatori, qui nec aspici, nec comprehendī potest, non potuit ad hominē nisi à sapiente natura peruenire. Sed sicut omne corpus mens & animus gubernat, ita & mundum deus. Nec enim uerisimile est, ut minora & humilia regimen habeant, maiora & summa non habeant. Denique M. Cicero in Tusculanis, & in cōsolatione: Animorum, inquit, nulla in terris origo inueniri potest. Nihil est, inquit, in animis mistum atq; concretum, aut quod ex terra natum atque factum esse uideatur, nihilq; humidum, aut flabile, aut igneum: His enim innatū nihil inest, quod uim memoriæ, mentis, cogitationis habeat, quo & præterita teneat, & futura prouideat, & complecti possit præsentia, quæ sola diuina sunt: nec enim inueniuntur unquam, unde ad hominē uenire possint, nisi à deo. Exceptis igitur duobus tribus uel calumniatoribus uanis, quum constet diuina prouidentia mundum regi, sicut & factus est: nec sit quisquam, qui Diagoræ Theodoriq; sententiam, uel Leucippi inane commentum, uel Democriti Epicuriq; leuitatem præferre audeat autoritati uel illorum septem priorum, qui sunt appellati sapientes, uel Pythagoræ, uel Socratis, uel Platonis, cæterorumq; summorum philosophorum, qui esse prouidentia iudicauerūt. Falsa igitur est & illa sententia, qua putant terroris ac metus gratia, religionē à sapientibus institutam, quo se homines imperiti à peccatis abstinerent. Quod si uerum sit, ergo derisi ab antiquis sapientibus sumus. Quod si fallendi nostri, atq; adeo totius generis humani causa cōmentū sunt religionem, sapientes igitur non fuerunt: quia in sapientem nō cadit mendacium. Sed si fuerunt sapientes, quæ tanta felicitas mentiendi, ut non tantummodo indoctos, sed Platonem quoque, ac Socratem fallerent: & Pythagoram, Zenonem, Aristotelem, maximarum sectarū principes tam facile deluderent? Est igitur diuina prouidentia, ut senserūt ij homines, quos nominauī, cuius uis ac potestate omnia quæ uidemus, & facta sunt, & reguntur. Nec enim tanta rerum magnitudo, tanta dispositio, tanta in seruandis ordinibus temporibusq; constantia, aut olim potuit sine prouido artifice oriri, aut constare tot seculis sine incola potenti, aut in perpetuum gubernari sine perito rectore, quod ratio ipsa declarat. Quicquid est enim quod habet rationem, ratione sit ortum necesse est. Ratio autem sentientis sapiētisq; naturæ est: sapiens uero, sentiensq; natura nihil aliud potest esse quàm deus. Mundus autem, quoniā rationem habet, qua & regitur & cōstat, ergo à deo factus est. Quod si est conditor rectorq; mundi deus, recte igitur ac uere religio constituta est. Autori enim rerum, parentiq; communi honos ueneratioq; debetur.

Animorum origo cœlestis.

Vtrum

A *Vtrum unius dei, an plurium deorum prouidentia mundus regatur & constet.* Cap. XI

Quoniam constitit de prouidentia, sequitur ut doceamus, utrum ne multorum esse credenda sit, an potius unius. Satis (ut opinor) ostendimus in nostris institutionibus, deos multos esse non posse, quod diuina uis ac potestas, si distribuatur in plures, diminuitur utique, & mortalis est: Si uero mortalis non est, nec minui, nec diuidi potest. Deus igitur unus est, in quo uis & potestas consummata, nec minui potest, nec augeri. Si autem sunt multi, dum habent singuli potestatis aliquid ac numinis, summa ipsa decrescit: nec poterunt singuli habere totum, quod est commune cum pluribus: unicuique tantum deerit, quantum ceteri possidebunt. Non possunt igitur in hoc mundo multi esse rectores, nec in una domo multi domini, nec in naui una multi gubernatores, nec in armento aut grege duces multi, nec in uno regimine multi reges: Sed nec in caelo quidem multi soles esse poterunt, sicut nec animae plures in uno corpore: adeo in unitate natura uniuersa consentit. Quod si mundum

Spiritus intus alit, totamque infusa per artus

Mens agitat molem, & magno se corpore miscet,

apparet testimonio poetae, unum esse mundi habitatorem deum: siquidem corpus omne nisi ab una mente incolitur, regique non potest. Omnem igitur diuinam potestatem necesse est in uno esse, cuius nutu & imperio regantur omnia: & ideo tantus est, ut ab homine non possit aut uerbis enarrari, aut sensibus aestimari. Vnde igitur ad homines opinio multorum deorum persuasionem peruenit: Nimirum hi omnes qui coluntur ut dii, homines fuerunt, & iidem primi ac maximi reges: sed eos aut ob uirtutem, quia profuerant hominum generi, diuinis honoribus affectos esse post mortem: aut ob beneficia, & inuenta, quibus humanam uitam excoluerant, immortalam memoriam consecutos quis ignorat? Nec tantum mares, sed & foeminas. Quod quum uetustissimi Graeciae scriptores, quos illi θεολόγοις nuncupant, tum etiam Romani Graecos secuti & imitati docent, quorum praecipue Euhemerus, ac noster Ennius, qui eorum omnium natales, coniugia, progenies, imperia, res gestas, obitus, simulacra demonstrant. Et secutus eos Tullius tertio de natura deorum libro, dissoluit publicas religiones: sed tamen ueram, quam ignorabat, nec ipse, nec alius quisquam potuit inducere. Adeo & ipse testatus est falsum quidem apparere, ueritatem tamen latere. Vtinam, inquit, tam facile uera inuenire possem, quam falsa conuincere. Quod quidem non dissimulanter, ut Academicus, sed uere atque ex animi sententia proclamauit: quia ueritas humanis sensibus erui non potest: quod assequi ualuit humana prouidentia, id assecutus est, ut falsa detegeret. Quicquid enim fictum & commentitium, quia nulla ratione subnixum est, facile dissoluit. Vnus est igitur princeps & origo rerum deus, sicut Plato in Timaeo & sensu & docuit: cuius maiestatem tantam esse declarat, ut nec mente comprehendi, nec lingua exprimi possit. Idem testatur Hermes, quem Cicero ait in numero deorum apud Aegyptios haberi, eum scilicet, qui ob uirtutem, multarumque artium scientiam Trismegistus nominatus: & erat non modo Platone, uerum Pythagora, septemque illis sapientibus longe antiquior. Apud Xenophontem Socrates disputans ait, formam dei non oportere conquiri. Et Plato in legum libris: Quid omnino sit deus non esse quaerendum: quia nec inueniri possit, nec enarrari. Pythagoras quoque unum deum confitetur, dicens incorporalem esse mentem, quae per omnem rerum naturam diffusa & intenta, uitalem sensum cunctis animantibus tribuat. Antisthenes autem in Physico unum esse naturalem deum dixit, quamuis gentes & urbes suos habeant populares. Eadem ferè & Aristoteles cum suis Peripateticis, & Zenon cum suis Stoicis. Longum est enim singulorum sententias exequi: qui licet diuersis nominibus sint abusi,

Hermes Trismegistus.

ad unam tamen potestatem, quæ mundū regeret, concurrerunt. Sed tamen sum-
mum deum quum & philosophi, & poëta, & ipsi deniq; qui deos colunt, saepe fa-
teantur: de cultu tamen & honoribus eius nemo unquam requisit, nemo disse-
ruit: ea scilicet persuasione qua semper beneficum incorruptumq; credentes, nec
irasci eum cuiquam, nec ullo cultu indigere arbitrantur. Adeo religio esse non po-
test, ubi metus nullus est.

Quod religio sit, & hominis sit. Cap. XII

Vnc quoniam respondimus impiæ quorundam detestabiliq; impru-
dentia, uel potius amentia: redeamus ad propositū. Diximus religio-
ne sublata, nec sapientiam teneri posse, nec iustitiam, quum diuinitatis
intellectus, quo differimus à belluis, in homine solo reperiat: qua nisi
cupiditates nostras deus, qui falli non potest, coërcuerit, scelerate impieq; uiuere-
mus. Spectari ergo actus nostros à deo, non modò quo ad utilitatem cõmunis uita-
tæ attinet, sed etiam ad ueritatē: quia religione iustitiæq; detracta, uel ad stultitiam
pecudum amissa ratione deuoluimur, uel ad bestiarū immanitatem: imò uero am-
plius: siquidem bestia sui generis animalibus parçit. Quid erit homine truculen-
tius, quid immitius, si dempto metu superiore, uim legum aut fallere potuerit, aut
contemnere? Timor igitur dei solus est, qui custodit hominum inter se societatem,
per quem uita ipsa sustinetur, munitur, gubernatur. Is autē timor auferretur, si fue-
rit homini persuasum, quod ira sit expers deus, quem moueri & indignari nō mo-
dò quum iniusta fuerit cõmunis utilitas, sed etiam ratio ipsa, & ueritas persuadet.
Rursus nobis ad superiora redeundum est: ut quia docuimus à deo factum esse
mundum, doceamus quare sit effectus.

Quod omnia tam bona, quàm mala, hominis gratia facta sunt. Cap. XIII

I consideret aliquis uniuersam mūdi administrationem, intelliget pro-
fecto, quàm uera sit sententia Stoicorum, qui aiunt, nostra causa mun-
dum esse constructū. Omnia enim, quibus cõstat, quæq; generat ex se
mūdu, ad utilitatem hominis accõmodata sunt. Homo utitur igni ad
usum calefaciendi, & luminis, & coquendorū ciborum, ferriq; fabricandi. Utitur
fontibus ad potū, & ad lauacra: fluminibus ad agros irrigandos, terminandasq; re-
giones. Utitur terra ad percipiendā frugū uarietatē, collibus ad cõserenda uinea-
ta, montibus ad usum arborū atq; lignorū, planis ad fegetē. Utitur mari non solum
ad cõmercia, & copias ex longinquis regionibus ferendas, uerū etiam ad uberta-
tem omnis generis pisciū. Quod si his elementis utitur, quibus est proximus, non
est dubiū quin & cœlo: quoniam & cœlestiū rerum officia ad fertilitatem terræ, ex
qua uiuimus, tēperata sunt. Sol irrequietis cursibus, & spacijs inæqualibus orbis
annuos cõficit: & aut oriens diem promit ad laborē, aut occidens noctē superin-
ducit ad requiē: & tum abscessu lōgius ad meridiē, tum accessu propius ad septen-
trionem, hyemis & æstatis uicissitudines facit: ut & hybernis humoribus ac prui-
nis in ubertatē terra pinguescat: & æstiuis caloribus, uel herbida fruges maturita-
te durenē: uel quæ sunt in humidis, incocta & feruefacta mitescāt. Luna quoq; no-
cturni tēporis gubernatrix, & amissi ac recepti luminis uicibus mēstrua spacia mo-
derat, & cæcas tenebris horrentibus noctes fulgore suæ claritatis illustrat: ut æsti-
ua itinera, & expeditiones, & opera sine labore ac molestia cõfici possint: Siquidē

Nocte leues melius stipulæ, nocte arida prata
Tondentur, noctis lentus non deficit humor:
Et quidam seros Hyberni ad luminis ignes
Peruigilat, ferroq; faces inspiciat acuto.

A Astra etiam cætera uel ortu, uel occasu suo certis stationibus opportunitates temporum planè subministrant: sed & nauigijs, quo minus errabundo cursu per imensum uagentur, regimen præbent: quum ea rite gubernator obseruans, ad portum destinati littoris peruehatur. Ventorū spiritu attrahuntur nubes, ut fata imbris irrigentur, ut uites foetibus, arbusa pomis exuberent. Et hæc per orbem uicibus exhibentur, ne desit aliquando, quo uita hominum sustineatur. At enim cæteras animantes eadē terra nutrit, & eiusdem foetu etiā muta pascuntur. Num etiam mutorum causa deus laborauit? Minime: quia sunt rationis expertia. Sed intelligimus & ipsa eodē modo ad usum hominis à deo facta, partim ad cibos, partim ad uestitum, partim ad operis auxilia: ut clarum sit, diuinam prouidentiam rerum & copiarum abundantiam hominum uitam instruere atq; ornare uoluisse: ob eamq; causam & aërem uolucibus, & mare piscibus, & terrā quadrupedibus impleuit. Sed Academici contra Stoicos differentes, solent quærere, cur si deus omnia hominū causa fecerit, etiam multa cōtraria, & inimica, & pestifera nobis reperiantur tam in mari, quàm in terra. Quod Stoici ueritatē non respicientes ineptissime repulerūt. Aiunt enim multa esse in gignentibus, & in numero animalium, quorū lateat utilitas, sed eam processu temporū inueniri: sicut iam plura prioribus seculis incognita, necessitas & usus inuenierit. Quæ tandem utilitas potest in muribus, in blattis, in serpētibus reperiri, quæ homini molesta & perniciosa sunt? An medicina in his aliqua latet? Quæ si est, inuenietur aliquando, nempe aduersus mala: quum id illi quaratur esse omnino malum. Viperam ferunt exustam, in cineremq; dilapsam, mederi eiusdem bestię morsui. Quāto melius fuerat eam prorsus non esse, quàm remedium cōtra se ab ipsa desiderari? Breuius igitur ac uerius respondere potuerunt in hunc modum: Deus quum formasset hominem ueluti simulacrum suum, quod erat diuini opificij summum, inspirauit ei sapiētiam soli, ut omnia imperio ac ditioni suæ subiugaret, omnibusq; mundi cōmodis uteretur. Proposuit tamen ei & bona & mala: quia sapiētiam dedit, cuius omnis ratio in discernendis malis ac bonis posita est. Non potest enim quisquam eligere meliora, & scire quid bonum sit, nisi sciat simul reijcere ac uitare quæ mala sunt. Inuicem enim sibi alterutrū conexa sunt, ut sublato alterutro, utrunq; tolli sit necesse. Propositis igitur bonis, malisq; tum demum opus suum peragit sapiētia: & quidem bonum appetit ad utilitatem, malum reijcit ad salutem. Ergo sicut bona innumerabilia data sunt homini, quibus frui posset: sic etiā mala, quæ caueret. Nam si malū nullū sit, periculumq; nihil deniq; quod lædere hominē possit, tollitur omnis materia sapiētia, nec erit homini necessaria. Positis enim tantūmodo in conspectu bonis, quid opus est cogitatione, intellectu, scientia, ratione? Quocūq; porrexerit manū, id naturæ aptum & cōmodum sit: ut si quis uelit apparatusissimam cœnam infantibus qui nondum sapiant, apponere, utiq; id appetent singuli, quò unūquenq; aut impetus, aut fames, aut etiā casus attraxerit: & quicquid sumpserint, id illis erit utile ac salubre. Quid igitur nocebit eos sicuti sunt permanere, & semper infantes ac nescios esse rerū? Si autem admisceas uel amara, uel inutilia, uel etiam uenenata, decipiuntur utiq; per ignorantiam boni ac mali: nisi accedat his sapiētia, per quam habeant malorum reiectionem, bonorum que delectum. Vides ergo magis propter mala opus bonis esse sapiētiam, quæ nisi fuisset proposita, rationale animal non essemus. Quod si hæc ratio uera est, quam Stoici nullo modo uidere potuerunt, dissoluitur etiam argumentum illud Epicuri: Deus, inquit, aut uult tollere mala, & non potest: aut potest, & non uult: aut neque uult, neque potest: aut & uult & potest. Si uult & non potest, imbecillis est, quod in deum non cadit. Si potest, & non uult, inuidus,

Astrorum effectus.

Vipera suo morsul remedium.

C quod æque alienum à deo. Si neque uult, neque potest, & inuidus & imbecillus est, ideoque neque deus. Si uult, & potest, quod solum deo conuenit, unde ergo sunt mala? Aut cur illa non tollit? Scio plerosque philosophorum, qui prouidentiam defendunt, hoc argumento perturbari solere: & inuitos penè adigi, ut deum nihil curare fateantur, quod maxime quærit Epicurus. Sed nos ratione perspecta, formidolosum hoc argumentum facile dissoluimus. Deus enim potest quicquid uult, & imbecillitas, uel inuidia in deo nulla est: potest igitur mala tollere, sed non uult, nec ideo tamen inuidus. Idcirco enim non tollit, quia & sapientiam (sicut docui) simul tribuit, & plus boni ac iucunditatis in sapientia est, quam in malis molestia. Sapientia etiam facit, ut etiam deum cognoscamus, & per eam cognitionem immortalitatem assequamur, quod est summum bonum. Itaque nisi prius malum agnouerimus, nec bonum poterimus agnoscere. Sed hoc non uidit Epicurus, nec alius quisquam: si tollantur mala, tolli pariter sapientiam, nec ulla in homine uirtutis remanere uestigia: cuius ratio in sustinenda & superanda malorum acerbitate consistit. Itaque propter exiguum compendium sublatorum malorum, maximo, & uero, & proprio nobis bono careamus. Constat igitur omnia propter hominem proposita, tam mala, quam etiam bona.

Mala deus cur non tollit.

Cur deus fecerit hominem. Cap. XIII

D Equitur, ut ostendam, cur fecerit hominem ipsum deus: sicut mundum propter hominem machinatus est, ita ipsum propter se, tanquam diuini templi anastitem, spectatorem operum, rerumque celestium. Solus est enim, qui sentiens capaxque rationis intelligere possit deum: qui opera eius admirari uirtutemque perspicere. Idcirco enim consilio, mente, prudentia instructus est. Ideo solus præter cæteras animantes rectus corpore ac statu factus est, ut ad contemplationem parentis sui excitatus esse uideatur. Ideo sermonem solus accepit, ac linguam cogitationis interpretem, ut enarrare maiestatem domini sui possit. Postremo idcirco ei cuncta subiecta sunt, ut factori atque artifice deo esset ipse subiectus. Si ergo deus hominem suum uoluit esse cultorem, ideoque illi tantum honoris attribuit, ut rerum omnium dominaretur: utique iustissimum est deum colere, uidelicet eum, qui tanta præstiterit, amare hominem, qui sit nobiscum diuini iuris societate coniunctus. Nec enim fas est, cultorem dei à dei cultore uiolari. Vnde intelligitur, religionis ac iustitiæ causa esse hominem figuratum: cuius rei testis est M. Tullius in libris de legibus ita dicens: Sed omnium, quæ in doctorum hominum disputatione uersant, nihil est profectò præstabilius, quam planè intelligi, nos ad iustitiam esse natos. Quod si est uerissimum, deus ergo uult omnes homines esse iustos, id est deum & hominem charos habere: deum scilicet honorare tanquam patrem, hominem diligere uelut fratrem. In his enim duobus tota iustitia consistit. Qui ergo aut deum non agnoscit, aut homini nocet, iniuste & contra naturam suam uiuit: & hoc modo rumpit institutum, legemque diuinam.

Hominem uiolare nefas.

Vnde ad hominem peccata perueniant. Cap. XV

Hic fortasse quærat aliquis, unde ad hominem peccata peruenierint: aut quæ prauitas diuini instituti regulam ad peiora detorserit, ut quum sit ad iustitiam genitus, opera tamen efficiat iniusta. Iam superius explanauimus, simul deum proposuisse bonum ac malum: & bonum quidem diligere: ac malum, quod huic repugnat, odisse. Sed ideo malum permisisse, ut & bonum emicaret: quod alterum sine altero (sicut sæpe docui) intelligimus consistere non posse. Denique ipsum mundum ex duobus elementis repugnantibus, & inuicem copulatis esse concretum, igneo & humido: nec potuisse lucem fieri, nisi & tenebræ fuissent: quia nec superum potest esse sine infero, nec oriens sine occidente, nec calidum sine frigido, nec molle sine duro. Sic & nos ex duobus æque repugnantibus compacti

A compacti sumus, anima & corpore: quorū alterum cœlo ascribitur, quia tenue est & intractabile: alterum terræ, quia comprehensibile est. Alterum solidum & æternum est, alterū fragile atq; mortale. Ergo alteri bonum adhæret, alteri malum. Alteri lux, uita, iustitia: alteri tenebræ, mors, iniustitia. Hinc extitit in hominibus naturæ suæ deprauatio, ut esset necesse constitui legem, qua possent & uitia prohiberi, & uirtutis officia imperari. Cum igitur sint in rebus humanis bona & mala, quorum rationē declarauit, necesse est ad utranq; partem moueri deum, & ad gratiam, quum iusta fieri uidet, & ad iram, quū cernit iniusta. Sed occurrit nobis Epicurus, ac dicit: Si est in deo lætitiæ affectus ad gratiam, & odij ad iram, necesse est habeat & timorē, & libidinem, & cupiditatem, cæterosq; affectus, qui sunt imbecillitatis humanæ. Non est necesse ut timeat, qui irascitur: aut mœreat, qui gaudet: denique iracūdi minus timidi sunt, & natura læti minus mœrent. Quid opus est de humanis affectibus dicere, quibus fragilitas succumbit? consideremus diuinam necessitatem: nolo enim naturam dicere: quia deus noster nunquam creditur natus. Timoris effectus habet in homine materiam, in deo non habet. Homo, quia multis casibus periculisq; subiectus est, metuit, ne qua uis maior existat, quæ illum uerberet, spoliet, laceret, affligat, interimat. Deus autem, in quem nec egestas, nec iniuria, nec dolor, nec mors cadit, timere nullo pacto potest: quia nihil est, quod ei uim possit inferre. Item libidinis ratio in homine manifesta est. Nam quia fragilis & mortalis est effectus, necesse fuit alterū sexum, diuersumq; cōstitui: cuius permissione soboles effici possent, ad cōtinendam generis perpetuitatē. Hæc autē libido in deo locum nō habet: quia & fragilitas, & interitus ab eo alienus est: nec ulla est apud eum scœmina, cuius possit copulatione gaudere: nec successione indiget, qui semper futurus est. Eadem de inuidia & cupiditate dici possunt, quæ certis manifestisq; de causis in hominem cadunt, in deum nullo modo. At uero & gratia, & ira, & miseratio habent in deo materiā, recte illis utitur summa illa & singularis potestas ad rerum conseruationem.

Quæ materia sit in deo miserationis, gratiæ, uel iræ. Cap. XVI

Quarit quispiam, quæ sit ista materia. Primum accidentibus malis afflictis homines ad deum plerunq; cōfugiunt, mitigant, obsecrant, credentes eum posse ab his iniurijs propulsare. Habet igitur causam miserationis. Nec enim tam immitis est hominum contemptor, ut auxilium laborantibus deneget. Item plurimi, quibus persuasum est deo placere iustitiā, eumq; qui sit dominus ac parens omnium, uenerantur, cum precibus assidujs, ac frequentibus uotis dona & sacrificia offerunt, nomen eius laudibus prosequuntur, iustis ac bonis operibus demereri eum laborantes. Ergo est, propter quod deus & possit, & debeat gratificari. Nam si nihil est tam conueniens deo, quàm beneficentia: nihil autem tam alienum, quàm ut sit ingratus: necesse est, ut officijs optimorum, sanctisq; uiuentium præstet aliquid, ac uicem reddat, ne subeat ingrati culpam, quæ est etiam homini criminosa. Contrà autem sunt alij facinorosi & nefarij, qui libidinis omnina polluant, cadibus uexent, fraudent, rapiant, peierent, nec consanguineis nec parentibus parcant: leges, & ipsum etiam deum negligant. Habet igitur ira in deo materiā: nō est enim fas, eum quum talia fieri uideat, non moueri & insurgere ad ultionem sceleratorū, & pestiferos nocentesq; delere, ut bonis omnibus consulat. A deo & in ipso ira est, & gratificatio. Inania ergo, & falsa reperiuntur argumenta, uel eorū, qui quum irasci deum nolunt, gratificari uolunt: quia ne hoc quidem fieri sine ira potest: uel eorum, qui nullum animi motum esse in deo putant. Et quia sunt aliqui affectus, qui non cadunt in deum, ut libido, timor, auaritia, mœ-

Cror, inuidia, omni prorsus affectu eum uacare dixerunt. His enim uacat, quia uirtuorum affectus sunt: eos autem, qui sunt uirtutis, id est ira in malos, charitas in bonos, miseratio in afflictos, quoniam diuina potestate sunt digna, proprios, & iustos, & ueros habet. Quae profecto nisi habeat, humana uita turbabitur, atque ad tantam confusionem deueniet status rerum, ut contemptis superatisque legibus, sola regnet audacia: ut nemo denique tutus esse possit, nisi qui uiribus praeualeat: ita quasi communi latrocinio terra omnis depopulabitur. Nunc uero, quoniam & mali poenam, & boni gratiam, & afflicti opem sperant, est uirtutibus locus, & scelera rariora sunt. At enim plerumque & scelerati feliciores sunt, & boni miseres, & iusti ab iniustis impune uexantur. Considerabimus postea, cur ista fiant. Interim de ira explicemus, an sit aliqua in deo, utrum nihil curet omnino, nec moueat ad ea quae impie geruntur.

Quod deus administrat mundum, & regit hominum actus: & per consequens irascitur. Cap. XVII

DEus, inquit Epicurus, nihil curat, nullam igitur habet potestatem: Curare enim necesse est eum, qui habet potestatem: uel si habet, & non utitur, quae tanta est negligendi causa, ut ei non dicam nostrum genus, sed etiam mundus ipse sit uilis: Ideo inquit, incorruptus est ac beatus, quia semper quietus. Cui ergo administratio tantarum rerum cessit, si haec a deo negligantur, quae uidemus ratione summa gubernari? At quietus esse quomodo potest qui uiuit & sentit? Nam quies, aut somni res est, aut mortis: sed nec somnus habet quietem: nam quum soporati sumus, corpus quidem quiescit, animus autem irrequietus agitatur: imagines sibi, quas cernat, effingit, ut naturalem suum motum exerceat uarietate uisorum: auocatque se a falsis, dum membra saturentur, ac uigorem capiant de quiete. Quies igitur sempiterna solius mortis est: si autem mors deum non attingit, deus igitur nunquam quietus est. Dei uero actio quae potest esse, nisi mundi administratio: Si uero mundi curam gerit, curat igitur hominum uitam deus, ac singulorum actus animaduertit, eosque sapientes ac bonos esse desiderat. Haec est uoluntas dei, haec diuina lex: quam qui sequitur, qui obseruat, deo charus est. Necesse est igitur, ut ira moueatur aduersus eum, qui hanc aeternam diuinamque legem aut uiolauerit, aut spreuerit. Si nocet alicui deus, iam bonus non est. Non exiguo falluntur errore, qui censuram siue humanam, siue diuinam acerbitatis nomine infamant, putantes nocentem dici oportere, qui nocentes afficit poena. Quod si est, nocentes igitur leges habemus, quae peccantibus supplicia sanxerunt: nocentes iudices, qui scelere conuictos poena capitis afficiunt. Quod si & lex iusta est, quae & nocenti tribuit quod meretur: & iudex integer ac bonus dicitur, quum malefacta uindictat (bonorum enim salutem custodit, qui malos punit) ergo & deus quum malis obest, nocens non est: ipse autem est nocens, qui aut innocenti nocet, aut nocenti parcit, ut pluribus noceat. Libet quaerere ab his, qui deum faciunt immobilem: Si quis habeat rem, domum, familiam, seruique eius contemnentes patientiam domini, omnia inuaserint, ipsi bonis eius fruuntur, ipsos familia eius honoret: dominus autem contemnatur ab omnibus, derideatur, relinquatur: utrum ne sapiens esse possit, qui contumelias non uindictat, suisque rebus eos perfrui patitur, in quos habeat potestatem? Quae tanta in quouam potest patientia reperiri, si tamen patientia nominanda est, & non stupor quidem insensibilis? Sed facile est ferre contemptum. Quid si fiant illa, quae a Cicerone dicuntur? Etenim quaero, si quis paterfamilias liberis suis a seruo interfectis, uxore occisa, incensa domo, supplicium de seruo nunquam acerrimum sumserit, utrum is clemens ac misericors, an inhumanus & crudelissimus esse uideatur? Quod si eiusmodi facinoribus ignoscere crudelitatis est, potius quam pietatis, non est ergo uirtutis in deo, ad ea, quae iniuste fiunt, non commoueri: Nam mundus tanquam dei

Lex iusta, quae tribuit unicuique quod meretur.

A dei domus est, & homines tanquā serui: quibus si ludibrio sit nomen eius, qualis aut quanta patientia est, ut honoribus suis cedat, praua & iniqua fieri uideat, & nō indignetur: quod propriū & naturale est ei, cui peccata non placeant. Irasci ergo rationis est: auferuntur enim delicta, & refrenatur licentia, quod utiq; iuste sapienterq; fit. Sed Stoici nō uiderunt esse discrimen recti & prauī, esse iram iustam & iniustam: & quia medelam rei non inueniebant, uoluerunt eam penitus excidere. Peripatetici uero nō excidendam, sed temperandā esse dixerunt: quibus in sexto libro institutionum satis respondimus. Nescisse autem philosophos, quæ ratio esset iræ, apparet ex definitionibus eorū, quas Seneca enumerauit in libris, quos de ira cōposuit. Ira est, inquit, cupiditas ulciscēdæ iniuriæ. Alij (ut ait Possidonius) *Ira.* cupiditas puniendī eius, à quo te inique putes læsum. Quidam ita definierunt: Ira est incitatio animi ad nocendū ei, qui aut nocuit, aut nocere uoluit. Aristotelis definitio non multū à nostra abest. Ait enim iram esse cupiditatē doloris rependendī. Hæc est ira, de qua superius diximus, quæ etiam mutis inest. In homine uero cohībenda est, ne ad aliquod maximū profiliat per furorē. Hæc in deo esse non potest, *† Inuit* quia illæfibilis est. In homine autē, quia fragilis est, inueniē. † Irritat enim læsio dolorem, & dolor facit ultionis cupiditatē. Vbi est ergo illa ira iusta, qua mouet aduersus delinquentes: quæ utiq; nō est cupiditas ultionis, quia nō præcedit iniuria. Non dico de ijs, qui aduersus leges peccāt, quibus etsi iudex sine crimine irasci potest, fingamus tamen eum sedato animo esse debere, quum subijcit pœnæ nocentem: quia legum sit minister, nō animi aut potestatis suæ: sic enim uolunt, qui iram conantur euellere. Sed de ijs potissimū dico, qui sunt nostræ potestatis, ut serui, liberi, cōiuges, & discipuli: quos quum delinquere uidemus, incitatur ad coercendum. Neesse est enim bono ac iusto displicere, quæ praua sunt: & cui malū displicet, moueri, quum id fieri uideat. Ergo surgimus ad uindictā, nō quia læsi sumus, sed ut disciplina seruetur, mores corrigātur, licentia cōprimatur. Hæc est ira iusta, quæ sicut in homine necessaria est ad prauitatis correctionē, sic utiq; in deo, à quo ad hominē peruenit exemplum. Nam sicuti nos potestati nostræ subiectos coercere debemus, ita etiā peccata uniuersorū deus coercere debet: quod ut faciat, irascatur necesse est: quia naturale est bono, ad alterius peccatū moueri & incitari. Ergo definire debuerūt: Ira est motus animi ad coercenda peccata insurgētis. Nam definitio Ciceronis, Ira est libido ulciscendi, nō multū à superioribus distat. Iram autē, quam possumus uel furorē, uel iracundiam nominare, hæc ne in homine quidem debet esse, quæ tota uitiōsa est. Ira uero, quæ ad correctionem uitiōrū pertinet, nec hominī adimī debet, nec deo potest: quia & utilis est rebus humanis & necessaria.

Quod sine ira peccata non corriguntur. Cap. XVIII

Quid opus est, inquiunt, ira, quū sine hoc affectu peccata corrigi possint? Atqui nullus est, qui peccatorem possit uidere tranquille. Possit fortasse, qui legibus præsidet: quia facinus non sub oculis eius admittitur, sed defertur aliunde, tanquam dubiū: nec unquam potest esse scelus tam clarū, ut defensionī locus non sit: & ideo potest iudex non moueri aduersus eum, qui potest innocens inueniri. Quumq; detectum facinus in lucem uenerit, iam non sua, sed legū sententia utitur. Sed potest cōcedi, ut sine ira faciat, quod facit: habet enim quod sequat. Nos certe, quū domi peccat à nostris, siue id cernimus, siue sentimus, indignari necesse est. Ipse enim peccati aspectus indignus est. Nam qui non mouetur omnino, aut probat delicta, quod est turpius & iniustius: aut molestiā castigandī fugit, quam sedatus animus, & quieta mens aspernatur ac renuit, nisi ira stimulauerit. Qui autem cōmouetur, tamen intempestiua leuitate,

Archytas Tarentinus.

uel sapius quam necesse est, uel etiam semper ignoscit, is planè & illorū uitā perdit, quorum audacia nutrit ad facinora maiora, & sibi ipsi aeternam molestiarū materiam subministrat. Vitiosa est ergo in peccatis iræ suæ cohibitio. Laudatur Archytas Tarentinus: qui, quū in agro corrupta esse omnia cōperisset, uillici sui culpam redarguens, Miserum te, inquit, quem iam uerberibus necassem, nisi iratus essem. Vnicum hoc exemplum temperantiæ putant: sed autoritate ducti non uident, quā inepta & locutus fuerit, & secerit. Nam (sicut ait Plato) nemo prudens punit, quia peccatum est, sed ne peccetur: apparet, quā malum uir sapiens proposuerit exemplum. Si enim senserint serui dominum sæuire, quum non irascitur: tum parcere, quum irascitur: nō peccabunt utiq; leuiter, ne uerberentur: sed quantum poterūt grauissime, ut stomachum eius incitent, atq; impune discedant. Ego uero laudarem, si quum fuisset iratus, dedisset iræ suæ spaciū: ut residente per interuallum temporis animi tumore, haberet modum castigatio. Non ergo propter iræ magnitudinē donanda erat pœna, sed differenda: ne aut peccanti maiorem iusto dolorem inureret, aut castigati furorem. Nunc uero, quæ tandem æquitas, aut sapientia est, ut aliquis ob exiguum delictum puniatur: aut ob maximum non puniatur? Quod si naturam rerum, causasq; didicisset, nunquam tam importunam continentiam profiteretur, ut nequam seruus iratum sibi fuisse dominum gratularetur. Nam sicut corpus humanum deus multis & uarijs sensibus ad usum uitæ necessarijs instruxit: sic & animo uarios attribuit affectus, quibus uitæ ratio cōstaret: ut libidinem producendæ gratia sobolis dedit: sic iram cohibendorū causa delictorum. Verum ij, qui nesciunt fines bonorum ac malorum, sicut libidine utuntur ad corruptelas, & ad uoluptates: sic iram & affectum ad nocendum, dum ijs, quos odio habent, irascuntur, aut paribus, aut etiam superioribus. Hinc quotidie ad maxima facinora prosilitur, hinc Tragœdiæ sæpe nascuntur. Esset igitur laudandus Archytas, si quum alicui ciui & pari facienti sibi iniuriā fuisset iratus, reprefisset se tamen, & patientia furoris impetum mitigasset. Hæc sui cohibitio gloriosa est, qua compescitur aliquod imminens magnum malum. Seruorum autem, filiorumq; peccata nō coercere, peccatum est. Euadent enim ad maius malum per impunitatem: hic non cohibenda ira, sed etiam, si iacet, excitanda est. Quod autem de homine dicimus, id etiam de deo, qui hominē similem sui fecit. Omitto de figura dei dicere: quia Stoici negant habere ullam formā deum: & ingens alia materia nascitur, si eos coarguere uelimus: de animo tantum loquor. Si deo subiacet cogitare, sapere, intelligere, prouidere, præstare: ex omnibus autē animalibus homo solus hoc habet: ergo ad dei similitudinem factus est. Sed ideo procedit in uitium, quia de terrena fragilitate permistus, non potest id quod à deo sumpsit, incorruptū purumq; seruare, nisi ab eodem deo iustitiæ præceptis imbuatur.

Quod homo ex corpore uitia, & ex anima uirtutes habeat: Et quod quum uelit deus homines bonos esse, eorum uitij irascitur. Cap. XIX

uoluptatibus

Ed quoniam cōpactus est (ut diximus) è duobus homo, animo & corpore: in altero uirtutes, in altero uitia cōtinentur, & impugnant se inuicem. Animi enim bona, quæ sunt in cōtinendis libidinibus, contraria sunt corpori: et corporis bona, quæ sunt in omni genere uoluptatū, inuicem sunt animo. Sed si uirtus animi repugnauerit cupiditatibus, easq; cōpresse-rit, erit uere deo similis. Vnde apparet, animā hominis, quæ uirtutē diuinam capit, nō esse mortalem. Sed discrimen illud est, quod quum uirtus habeat amaritudinē, & sit dulcis illecebra uoluptatis, uincuntur plurimi, & abstrahuntur ad suauitatem. Ii uero, qui se corpori rebusq; terrenis addixerunt, premuntur in terram, nec asse-

qui

A qui possunt diuini numinis gratiam: quia se uitorum labibus inquinant. Qui autem deum secuti, eiq; parentes corporis desideria contempserint, & uirtutē praeferentes uoluptatibus, innocentiam iustitiamq; seruauerint, hos deus ut sui similes recognoscit. Quum igitur sanctissimam legem posuerit, uelutq; uniuersos innocentes ac beneficos esse, potest ne non irasci, quum uidet contemni legem suam, abijci uirtutē, appeti uoluptatem? Quod si est mundi administrator, sicut esse debet, non utiq; contemnit id, quod est in omni mundo uel maximū. Si est prouidens (ut oportet deum) consulit utiq; generi humano, quo sit uita nostra & copiosior, & melior, & tutior. Si est pater ac deus uniuersorum, certe & uirtutibus hominum delectatur, & uitij commouetur: ergo & iustos diligit, & impios odit. Odio, inquit, opus non est: semel enim statuit bonis praemium, & malis poenam. Quod si aliquis iuste innocenterq; uiuat, & deum nec colat, nec curet omnino, ut Aristoteles & Timon, ceteriq; philosophorum, cedet ne huic impune? quod quum legi dei obtemperarit, ipsum tamen spreuerit. Est igitur aliquid propter quod deus possit irasci, tanquam fiducia integritatis aduersus eum rebellanti. Si huic potest irasci propter superbiam, cur non magis peccatori, qui legem cum ipso pariter latore contempserit? Iudex peccatis ueniam dare non potest, quia uoluntati seruit alienae: deus autem potest, quia est legis suae ipse disceptator & iudex: quam quum poneret, non ademit sibi omnem potestatem, sed habet ignoscendi licentiam.

Quod malorum felicitas irae dei non contradicat: Et quod sit deus patientissimus. Cap. XX

B I potest ignoscere, potest igitur irasci: Cur ergo, inquiet aliquis, & qui peccat, saepe felices sunt, & qui pie uiuunt, saepe miseri? Quia fugitiui & abdicati libere uiuunt: & qui sub disciplina patris aut domini sunt, strictius & frugalius. Virtus enim per mala & probatur, & constat, uitia per uoluptatem: nec tamē ille, qui peccat, sperare debet perpetuam impunitatem: quia nulla est perpetua felicitas,

Sed scilicet ultima semper

Expectanda dies homini est, dicitq; beatus,

Ante obitum nemo, supremamq; funera debet.

ut ait poeta non insuauis. Exitus est, qui arguit felicitatem, & nemo iudicium dei potest nec uiuus effugere, nec mortuus. Habet enim potestatem & uiuos praecipitare de summo, & mortuos aeternis afficere cruciatibus. Imò, inquit, si irascit deus, statim debuit uindicare, & pro merito quencq; punire. At enim si id faceret, nemo superesset: nullus est enim qui nihil peccet: & multa sunt quae ad peccandum iritent, aetas, uolentia, egestas, occasio, praemium. A deo subiecta est peccato fragilitas carnis, qua induti sumus, ut nisi huic necessitati deus parceret, nimirum fortasse pauci uerent: propter hanc causam patientissimus est, & iram suam continet. Nam quia perfecta est in eo uirtus, necesse est patientiam quoq; eius esse perfectam, quae & ipsa uirtus est. Quam multi ex peccatoribus iusti posterius effecti sunt, ex malis boni, & ex improbis continentes. Quam multi in prima aetate turpes, & omnium iudicio damnati, postmodum tamen laudabiles extiterunt: quod utiq; non fieret, si omne peccatum poena sequeretur. Leges publicae manifestos reos damnant: sed plurimi sunt, quorum peccata occultantur: plurimi, qui delatorem comprimunt, aut precibus, aut praemio: plurimi, qui iudicia eludunt per gratiam uel potentiam. Quod si eos omnes, qui humanam poenam effugiunt, censura diuina damnaret, esset homo aut rarus, aut nullus in terra. Deniq; uel una illa causa delendi generis humani iusta esse potuisset, quod homines contempto deo uiuo, terrenis fragilibusq; figmentis honorem diuinum tanquam caelestibus deferunt, adorantes opera humanis digitis labo-

*Patientia dei
perfecta.*

C rata. Quumq̄ illos deus artifex, ore sublimi, statu recto figuratos, ad cōtemplationem cœli, & notitiam dei excitauerit, curuare se ad terram maluerunt pecudū more. Humilis enim, & cūruus, & pronus est, qui ab aspectu cœli deiq̄ patris auersus, terrena quæ calcare debuerat, id est de terra ficta & formata, ueneratur. In tanta igitur impietate hominum, tantisq̄ peccatis id assequitur patientia dei, ut se ipsi homines, damnatis uitæ prioris erroribus, corrigāt. Denique & boni sunt, iustiq̄ multi, & abiectis terrenis cultibus, maiestatem dei singularis agnoscūt. Sed quum maxima & utilissima sit dei patientia, tamen, quamuis serò, noxios punit, nec patitur longius procedere, quum eos inemendabiles esse peruiderit.

Si deus irascitur, cur hominem irasci prohibuit. Cap. XXI

Irae sedes in iccore.

Vpere est una maxima & extrema quaestio. Nam dixerit fortasse quispiam, adeò nō irasci deū, ut etiā in præceptis hominē irasci uetet. Possem dicere, quod ira hominis refrenanda fuerit: quia iniuste sæpe irascitur, & præsentē habet motum, quia temporalis est. Itaq̄ ne fierent ea, quæ faciunt per iram & humiles, & mediocres, & magni reges, temperari debuerit furor eius & comprimi, ne mentis impos aliquod inexpressibile facinus admitteret. Deus autem & non ad præsens irascitur, & quia æternus est, perfectaq̄ uirtutis, nunquam nisi merito irascitur. Sed tamen non ita res se habet. Nam si omnino prohiberet irasci, ipse quodammodo reprehensor opificij sui fuisset, quia in principio iram iccori hominis indidisset: siquidem creditur causam huius cōmotionis in humore fellis cōtineri. Nō igitur in totū prohibet irasci, quia is affectus necessariò datus est: sed prohibet in ira permanere. Ira enim mortalium debet esse mortalis: nam si maneat, cōfirmantur inimicitia ad perniciem sempiternam. Deniq̄ rursus deum irasci quidē, sed tamen nō peccare præcepit: non utiq̄ euellit iram radicitus, sed tēperauit: ut in omni castigatione modū ac iustitiā teneremus. Qui ergo irasci nos iubet, ipse utiq̄ irascitur: qui placari celerius præcepit, est utiq̄ ipse placabilis: siquidē præcepit, quæ sunt iusta, & rebus utilia cōmunibus. Sed quia dixeram nō esse iram dei temporālē, sicut hominis, q̄ præsentanea cōmotione feruescit, nec facile regere se potest propter fragilitatē: nō ideo intelligere debemus, quia sit æternus deus, iram quoq̄ eius in æternum manere: sed rursus quia uirtute sit maxima præditus, in potestate habere iram suā, nec ab ea regi, sed ipsum illam, quemadmodum uelit, moderari: quod utiq̄ nō repugnat superiori. Nam si profus immortalis fuisset ira eius, non esset satisfactio aut gratiæ post delictū locus, quū ipse homines ante solis occasum recōciliari iubeat. Sed ira diuina in æternum manet aduersus eos, qui peccant in æternum. Itaq̄ deus non thure, non hostia, non preciosis muneribus, quæ omnia sunt corruptibilia, sed morū emendatione placatur: & qui peccare desinit, iram dei mortalem facit. Idcirco enim non ad præsens noxium quencq̄ punit, ut habeat homo respiscendi sui facultatem.

Epilogus & inductio autoritatū Sibyllæ Erythrææ ad iram dei probandam. Cap. XXII

Hæc habui, quæ de ira dei dicerē, Donate charissime, ut scires quemadmodum refelleres eos, qui deū faciunt immobilem. Restat ut more Ciceronis utamur epilogo ad perorandū, sicut ille in Tusculanis de morte differens fecit: Ita nos in hoc opere testimonia diuina, quibus credi possit, adhibere debemus, ut illorū persuasione reuincamus, qui sine ira deū esse credentes, dissoluunt omnem religionem: sine qua (ut ostendimus) aut immanitate belluis, aut stultitia pecudibus adæquamur. In sola enim religione, id est in dei summi notione sapientia est. Prophetæ uniuersi diuino spiritu repleti, nihil aliud quam de gratia dei erga iustos, & de ira eius aduersus impios loquuntur: quorum testimonia

A testimonia nobis quidem satis sunt. Verū ijs quoniam non credunt isti, qui sapientiam capillis & habitu iactant, ratione quoq; & argumentis fuerāt à nobis refellendi. Sic enim praepostere agitur, ut humanā diuinis tribuant autoritatem: quum potius humanis diuinā debuerint. Quæ nūc sanē omittamus, ne nihil apud istos agamus, & in infinitū materia procedat. Ea igitur quæramus testimonia, quibus illi possint aut credere, aut certe nō repugnare. Sibyllas multas fuisse plurimū & maximū *Sibyllæ plū* *ret.* autores tradiderūt: Græcorū, Aristo Chius, & Apollodorus Erythræus: nostrorum Varro & Fenestella. Hi omnes præcipuam & nobilem præter cæteras, Erythræam fuisse cōmemorant. Apollodorus quidem, ut de ciuī ac populari sua gloriatur, Fenestella uero, etiam legatos Erythras à Senatu esse missos refert, ut huius Sibyllæ carmina Romam deportarentur, & ea consules Curio & Octauius in Capitolio, quod tunc erat, curante Quint. Catullo restitutū, ponenda curarēt. Apud hanc de summo & conditore rerum deo huiusmodi uersus reperiuntur.

Ἄφθαρτος κτίσης αἰώνιος αἰθέρα ναίων.
 τοῖσι τ' ἀκάκοις ἀκακῶν προσφέρων πολὺ μείζονα μισθόν.
 τοῖσι δὲ κακοῖς ἀδίκῳις τὲ χόλον καὶ θυμὸν ἀγέρον.

Rursus alio loco enumerās, quibus maxime facinoribus inciteſ deus, hæc retulit:

Φόβῳ δὲ λατρείας ἀνόμους, θεῶν ζῶντων λάτρους,
 μοιχείας τὲ φύλασσι, καὶ ἀρσενος ἀκρίτων θυμῶν,
 ἰδίαν γυναικῶν παίδων τρέφει, μήδ' ἐφόνδου,
 καὶ γὰρ οἱ ἀθανάτος κεχολώσεταί, ὅς κεν ἀμάρτη.

Autoritatibus aliarum Sibyllarum iram dei probat. Cap. XXIII.

B Erum quia plures (ut ostēdi) Sibyllæ à doctissimis autoribus fuisse traduntur, unius testimonium satis non sit ad confirmandam, sicut intendimus ueritatem. Cumeæ quidem uolumina, quibus Romanorum facta cōscripta sunt, in arcanis habentur. Cæterarū tamen ferē omnium libelli, quo minus in usu sint omnibus, non uetantur. Ex quibus alia denunciāns uniuersis gentibus iram dei ob impietatem hominum, hoc modo exorsa est:

Ἐρχομένης ὀργῆς μεγάλης ἀπὸ κόσμου ἀπειθεί
 ἔχαστον εἰς αἰῶνα θεῶν μνημόματα φαίνω,
 πᾶσι προσφειδύσσεσσι ἢ πόλιμ ἀνθρώποισι.

Alia quoq; per indignationem dei aduersus iniustos cataclysmū priore seculo factum esse dixit, ut malitia generis humani extingueretur:

Ἐξ ὧν μνήσαντος ἐπ' οὐρανίοιο θεοῖο,
 αὐταῖσι πόλίοισι ἢ ἀνθρώποισιμ ἀπάσιμ,
 γῶν ἐκάλυψε βάλακσα κατὰ κλυσομοῖο ῥαγῆρας.

Simili modo deflagrationē postea futuram uaticinata est, qua rursus impietas hominum deleatur:

καὶ ποτε τὴν ὀργὴν θεῶν ἐκ ἐπιπράνοντα,
 ἀλλ' ἐξεμβερίθοντα, ἢ ἐξολύοντά τε γένειαν
 ἀνθρώπων ἀπάσων ὑπὸ ἐμπρησμῶν πέρθοντα.

Vnde apud Nasonem de Ioue ita dicitur:

Esse quoq; in fatis reminiscitur, affore tempus
 Quo mare, quo tellus, correptaq; regia cœli
 Ardeat, & mundi moles operosa laboret.

Quod tunc fiat necesse est, quum honor & cultus dei summi apud homines interierit. Eadem tamen placari eum poenitentia factorum, & sui emendatione contentans, hæc addidit:

C αὐτὸν ἔλεει μετάθεοδε βροτῶν νῦν μὴ δὲ πρὸς ὄργην
παντοίω ἀγάγητε θεὸν μέγαρον.

Item paulò post:

οὐκ ὀλέσει, πάνσαι δὲ πάλιν χόλον οὐτ' αὖ ἅπαντες
δυσβέλω πρὸς θυμῶ ἐνὶ φρεσὶν ἀσκίσητε.

Deinde alia Sibylla cœlestiū terrenorumq; genitorem diligi oportere denunciat,
ne ad perdendos homines indignatio eius insurgat:

μήποτε θυμῶεις θεὸς ἀφθίτος ἕξαπολίωσι,
πάν γένος ἀνθρώπων βίωσιν καὶ φύλον ἀναιδέος
δ' εἰ εἰργαίη γηεντῆρα θεὸν σοφὸν ἀγνὸν ἕοντα.

Ira affectus
utilis.

Ex his apparet uanas esse rationes philosophorū, qui deum putant sine ira: & inter cæteras laudes eius id ponunt, quod est contra ipsam maiestatem. Regnū hoc imperiūq; terrenū nisi metus custodiat, soluitur. Aufer iram regi, non modò nemo parebit, sed etiā de fastigio præcipitabi: imò uero cuiuslibet humili eripe hunc affectum, quis eum non spoliabit? quis non deridebit? quis nō afficiet iniuria? Ita nec indumenta, nec sedem, nec uictum poterit habere, alijs quicquid habuerit diripientibus: nedum putemus cœlestis imperij maiestatem sine ira & metu posse consistere. Apollo Milesius de Iudæorum religione consultus, responso hoc indidit:

ἡ δὲ θεὸν βασιλῆα καὶ γηεντῆρα πρὸ πάντων,
ὄν τρέμεται καὶ γαῖα, καὶ ἄρανός, ἡ δὲ θάλασσα,
ταρτάρου τε μυχοί, καὶ δαίμονες ἐκφρίθησιν.

Omne imperiū
ira & metu cō
stat.

Si tam lenis est, quàm philosophi uolunt, quomodo ad nutum eius non modò dæmones & ministri tandē potestatis, sed etiā cœlū, & terra, & rerū natura omnis cōtemiscit? Si enim nullus alteri seruit, nisi coactus, omne igitur imperiū metu constat, metus autem per iram: nam si non moueatur quis aduersus parere nolentem, nec cogi poterit ad obsequium. Cōsulat unusquisq; affectus suos, iam intelliget, neminē posse sine ira & castigatione imperio subiugari. Vbi ergo ira nō fuerit, imperiū quoq; non erit. Deus autem habet imperiū, ergo & iram, qua constat imperiū, habeat necesse est. Quapropter nemo uaniloquentia philosophorum inductus, ad cōtemptum se dei erudiat, quod est maximum nefas. Debemus hunc omnes & amare, quod pater est: & uereri, quod dominus: & honorificare, quod beneficus: & metuere, quod seuerus: utraq; persona in eo uenerabilis. Quis salua pietate non diligit animæ suæ parentem? Aut quis impune cōtemnat eum, qui rerum dominator habeat in omnes ueram & æternā potestatem? Si patrem consideres, ortū nobis ad lucē, qua fruimur, subministrat: per illum uiuimus, per illum in hospitium huius mūdi intrauimus. Si deum cogites, ille nos innumerabilibus copijs alit, ille sustentat, in huius domo habitamus, huius familia sumus: & si minus obsequens, q̄ decebat, minusq; officiosa, quàm domini & parentis immortalia merita poscebāt, tamen plurimū proficit ad ueniam consequendam, si cultū eius notionemq; teneamus: si abiectis humilibus terrenisq; tam rebus q̄ bonis, cœlestia & diuina sempiterna meditemur. Quod ut facere possimus, deus nobis sequendus est, deus adorandus: quoniā in eo est materia rerum, & ratio uirtutū, & fons bonorum. Quid enim deo aut potentia maius est, aut ratione perfectius, aut claritate luculentius? Qui quoniā nos ad sapientiam genuit, ad iustitiā procreauit, non est fas hominem, relicto deo sensus ac uitæ datore, terrenis fragilibusq; famulari: aut quærendis tēporalibus bonis inhaerentē, ab innocentia & pietate discedere. Non faciunt beatū uitiosæ ac mortiferæ uoluptates, nō opulentia libidinū incitatrix, nō inanis ambitio, nō caduci honores: q̄bus illaqueatus animus humanus, & corpori mancipatus,

A mancipatus, aeterna morte damnatur: sed innocentia sola, sola iustitia: cuius legitima & digna merces est immortalitas: quā statuit à principio deus sanctis & incorruptis mentibus, quæ se à uitijs, & ab omni labe terrena integras inuiolatasq; conseruant. Huius præmij cœlestis ac sempiterni participes esse non possunt, qui fraudibus, rapinis, circumscriptionibus conscientiam suam polluerunt, quiq; iniurijs hominum, nefarijs commissis, ineluibiles sibi maculas inusserunt. Proinde uniuersos oportet, qui sapientes, qui homines meritò dici uolunt, fragilia contemnere, terrena calcare, humilia despiciere, ut possint cum deo beatissima necessitudine copulari. Auferatur impietas, discordiæ, dissensionesq; turbulentæ ac pestiferæ sopiantur, quibus humanæ societates & publici fœderis diuina coniunctio rumpitur, dirimitur, dissipatur. Quantum possumus, boni ac benefici esse meditemur. Si quid nobis opum, si quid suppetit copiarum, non uoluptati unius, sed multorum salutè impartiat. Voluptas enim tam mortalis est, quàm corpus, cui exhibet ministerium. Iustitia uero & beneficentia tam immortales, quàm mens & anima, quæ bonis operibus similitudinem dei assequitur. Sit nobis deus nō in templis, sed in corde nostro cōsecratus: destructibilia sunt omnia, quæ manu fiunt: mundemus hoc templum, quod non fumo, non puluere, sed malis cogitationibus sordidatur: quod nō cereis ardentibus, sed claritate ac luce sapientia illuminatur. In quo si deum semper crediderimus esse præsentem, cuius diuinitati secreta mentis patent, ira uiuemus, ut & propitium semper habeamus, & nunquam uereamur iratum.

LIBRI DE IRA DEI FINIS.